

José Ángel SÁNCHEZ ASIAÍN: *La financiación de la Guerra Civil española. Una aproximación histórica*, Barcelona, Crítica, 2012, 1.309 pàgines.

Francisco COMÍN COMÍN i Miguel MARTORELL LINARES: *La hacienda pública en el franquismo. La guerra y la autarquía (1936-1959)*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales 2013, 685 pàgines.

Quasi tots els llibres tenen història. N'hi ha que són el resultat d'un treball de recerca acumulat al llarg de molt de temps, interromput i reprès, fet compatible amb altres tasques i compromisos. Al final, s'hi recullen moltes preocupacions i interessos dels autors, no només aquells referits estrictament al tema del qual tracten, i responen a inquietuds que van més enllà de les merament acadèmiques. Els que ací comente en són dos bons exemples. Tots dos giren al voltant de l'esdeveniment que va marcar la història d'Espanya –i la internacional, en un cert sentit– a la primera meitat del segle XX: la Guerra Civil i les seues conseqüències. Sobre açò s'han escrit centenars de llibres. Però se'n continua publicant i se'n continuen obrint debats i polèmiques.

Els tres autors són de sobres coneguts, encara que tenen perfils personals, professionals i acadèmics dispars. José Ángel Sánchez Asiaín, catedràtic d'Hisenda Pública i professional del sector financer, va ser –com recorda Gonzalo Anes al pròleg del llibre– un innovador en la creació d'instruments d'anàlisi de l'economia espanyola des del servei d'estudis del llavors Banco de Bilbao, que van facilitar l'elaboració del pla d'estabilització de 1959. Un any abans, havia defensat la tesi doctoral, dirigida per Enrique Fuentes Quintana, sobre els impostos directes i indirectes a Espanya. D'ençà, Sánchez Asiaín va fer compatible el treball acadèmic i investigador amb un protagonisme creixent en l'evolució de la banca espanyola, ja que va ser nomenat director general del Banco de Bilbao, el 1968, conseller director general, el 1970, i president del Consell d'Administració, el 1974. Li va tocar viure el que alguns han anomenat la *transició bancària* espanyola, i va promoure els primers moviments de fusió que, en el seu cas, i amb la col·laboració de Pedro de Toledo des del Banco de Vizcaya, va conduir a la del Banco de Bilbao i el de Vizcaya. Sánchez Asiaín i Rafael Termes van ser els dos banquers en els quals Fuentes Quintana, vicepresident econòmic del segon govern d'Adolfo Suárez, va poder confiar per abordar el projecte de liberalització del sistema financer durant la Transició.

El coneixement directe de la banca de Sánchez Asiaín, tant des del punt de vista teòric, com per la seva activitat professional, li va portar a dedicar el seu discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Ciències Morals i Polítiques, el 1987, a «los nuevos espacios del negocio bancario». Dos anys més tard, va ingressar també a la Reial Acadèmia de la Història, que d'aquesta manera li reconeixia, tant la col·laboració i promoció de diferents obres històriques, com la investigació personal. El títol del seu discurs d'ingrés, *La banca española en la Guerra Civil, 1936-1939*, va mostrar ja quin era el seu principal objecte d'interès. Allò va passar el 1989 i, des d'aleshores, Sánchez Asiaín ha continuat acumulant informació i destil·lant anàlisi sobre la Guerra Civil i el finançament que va tenir, que han culminat en aquest llibre: «Siempre he tenido un destacado interés por lo que fue y significó la Guerra Civil de 1936 –escriu a la introducció–, pero a partir de un cierto momento, algunos de sus interrogantes me empezaron a resultar especialmente atractivos. Fue hace más de cincuenta años cuando, como consecuencia de otras obligaciones profesionales, accedí a documentos originales en relación con diversos aspectos monetarios de la contienda».

Francisco Comín i Miguel Martorell són fonamentalment acadèmics. Francisco Comín, un dels introductors a Espanya d'allò que pels volts dels primers anys huitanta es va anomenar la *nova història econòmica* i investigador durant llarg temps a la Fundación Empre-

sa Pública, és catedràtic d'Història i Institucions Econòmiques a la Universitat d'Alcalá de Henares. Té a favor seu una llarga sèrie de publicacions que, a més d'importants síntesis sobre la història econòmica mundial –com ara la *Historia económica mundial* (Alianza editorial, 2011)–, han girat al voltant de l'empresa i la hisenda públiques a Espanya, però també en l'àmbit internacional. És el més prestigiós especialista en aquests temes, la qual cosa li va valdre, el 1990, la concessió del Premi Nacional d'Història pel llibre *Hacienda y Economía en la España contemporánea, 1800-1936*. A més de moltes altres publicacions pròpies o en col·laboració, Francisco Comín va dedicar molt de temps a la coordinació d'un treball col·lectiu, *Economía y economistas españoles en la Guerra Civil* (Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2008), que formava part de la gran obra *Economía y economistas españoles*, impulsada per Enrique Fuentes Quintana, amb el qual Comín havia col·laborat en diferents empreses amb anterioritat. Per les raons que exposa a la introducció llarga i detinguda, aquest llibre va veure la llum quan el professor Fuentes Quintana havia mort, i la presentació es va convertir en un homenatge. Els dos volums, de més de mil pàgines el primer, i de quasi les mateixes el segon, van representar un esforç ingent per posar a la disposició del públic i dels especialistes un balanç detallat del que s'havia investigat fins al moment sobre l'economia, els economistes i les conseqüències de la Guerra Civil, en el qual no falta la col·laboració d'alguns historiadors de la política i de la cultura, que procuren el context imprescindible per emmarcar-lo.

En eixos dos volums van col·laborar pràcticament tots els que tenien alguna cosa a dir sobre l'economia *en, durant i de* la Guerra Civil, temes desenvolupats potser amb un poc més de retard que els altres aspectes –militars, polítics, socials– del conflicte. Hi escrivia, per exemple, José Ángel Sánchez Asiaín. També ho feia Miguel Martorell, en solitari i en col·laboració amb Francisco Comín, qui li agraià molt particularment l'ajuda en la coordinació. No és tan freqüent la col·laboració entre un historiador econòmic i un historiador social i polític, que és el que Miguel Martorell és a la UNED. Des de la seua tesi doctoral, *El santo temor al déficit. Política y Hacienda en la Restauración* (Alianza Editorial, 2000), Martorell ha combinat la història política i parlamentària amb la història econòmica i de la hisenda pública, tot i que no només això. Ha escrit, entre altres llibres, *Historia de la peseta. La España contemporánea a través de su moneda* (2001), una biografia esplèndida del polític conservador *José Sánchez Guerra. Un hombre de honor, 1859-1935* (Madrid, Marcial Pons, 2011) i, en col·laboració amb Santos Juliá, un *Manual de Historia Política y Social de España (1808-2011)* (Barcelona, RBA, 2012).

Els dos llibres que comente no són, potser, llibres per ser llegits de seguit, però sí que són llibres de referència perquè manegen fonts de molts tipus diversos, algunes d'inèdites; perquè combinen especialitzacions diferents per la trajectòria dels autors; perquè incorporen novetats al contingut; i perquè, malgrat el volum d'aquest, es lligen bé encara que no són meres narracions descriptives, sinó que responen a interrogants, els analitzen i arriben a conclusions.

En el llibre de Sánchez Asiaín, l'economia es converteix en protagonista del conflicte civil al voltant de tres eixos principals: quina ajuda –econòmica i financera sobretot, però no només, també material i humana– van rebre tots dos bàndols, tot començant pels suports a la revolta del 18 de juliol; com l'inici del conflicte va produir la divisió d'Espanya en dos models econòmics, financers i monetaris dispars, a quins principis va respondre cadascun i com l'evolució va arribar a ser determinant en la sort final de la guerra; i, per acabar, una sèrie de valoracions finals dels resultats del conflicte: sobre el cost econòmic i humà, la transició del sistema financer i la unificació monetària posteriors, la cerca d'actius i documents espoliats i la devolució als seus propietaris i el finançament de l'exili. Per analitzar cadascun d'aquests eixos, Sánchez Asiaín combina diferents tipus de fonts: la bibliografia

existent, materials d'arxiu (públics, d'entitats financeres i privats), i una informació important derivada d'entrevistes que l'autor va poder dur a terme gràcies al seu coneixement personal de molts dels protagonistes del sistema financer, com Pablo Garnica, Luis de Usera o Víctor Artola. Això últim li concedeix a alguns capítols del llibre un valor afegit. A la introducció, i al començament de la major part dels capítols, Sánchez Asiaín fa referència a les fonts utilitzades en cadascun.

Sobre l'ajuda i el finançament exteriors –o la manca d'ells– durant la Guerra Civil s'ha escrit molt i des de fa molt temps, des que Ángel Viñas va publicar les obres pioneres *El oro español en la Guerra Civil* (Madrid, Institut d'Estudis Fiscals, 1976) i *La Alemania nazi y la Guerra Civil* (Madrid, Alianza Editorial, 1977) fins a *Las armas y el oro. Palanca de la guerra, mitos del franquismo* (Barcelona, Pasado y Presente, 2013). Per a alguns autors, aquesta ajuda esdevé, fins i tot, la raó principal de la victòria final dels revoltats. Un dels aspectes més originals d'aquest llibre de José Ángel Sánchez Asiaín és la perplexitat confessada de l'autor davant de la complexitat de l'assumpte, que ell mateix proclama a la introducció, i la voluntat evident de no simplificar-lo. Hi insisteix en la intenció d'explicar com va passar el que va passar de la manera més objectiva possible, lluny de «posiciones ideológicas o políticamente apasionadas». Quan preparava el seu discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de la Història es va adonar d'aquesta complexitat, i, en investigacions successives, la documentació que va anar acumulant, per exemple la produïda per les entitats financeres en l'exercici diari, a més de tot allò que li'n van contar els protagonistes, no va fer sinó corroborar-ho. D'ací també que, sense menysprear el finançament exterior, les aportacions principals del llibre tinguen a veure amb la cerca de finançament interior, des de les ajudes inicials o el recurs als fons del Banc d'Espanya, per a una guerra que es creia que havia de ser curta, a la necessitat de cerca d'un finançament més ampli i permanent, el recurs a subscripcions populars, donatius, requises i confiscacions (amb la incorporació de les actes de la Comissió Secreta de París encarregada de monetitzar els metalls, les pedres precioses i les joies espoliades), els problemes per assentar un sistema tributari o l'elaboració d'un pressupost, la importància del funcionament, tant dels bancs com de les caixes d'estalvi, en un i un altre costat del conflicte, el «complejo periplo que siguieron los activos expropiados de cajas descerrajadas» i la documentació traslladada de l'una a l'altra plaça, les devolucions als propietaris o la «financiación del exilio».

Sánchez Asiaín afirma que la reacció contra la República va començar el mateix 14 d'abril de 1931, dia en què un grup de personatges significatius es va proposar enderrocar-la «por todos los medios», i que, si bé durant la guerra tots dos governs van recórrer al finançament exterior, la República es va enfrontar des del principi a un recel alt de la banca internacional, mentre que el finançament exterior del govern de Burgos va ser «muy amplia y generosa». Però això no li sembla una explicació suficient, i s'estén sobre l'eficàcia superior en l'organització del sistema financer i monetari al costat dels revoltats, enfront de les dificultats i recels provocats per l'ímpetu revolucionari o les «independencias financieras» de Catalunya o del País Basc al costat republicà; és a dir, sobre l'existència de dos models econòmics dispars, que es van convertir en factors determinants en l'evolució del conflicte. En definitiva, un volum de mil cent pàgines que es tanca amb diversos annexos en els quals es reproduïxen documents que l'autor ha considerat especialment il·lustratius. Un llibre que va rebre el Premi Nacional d'Història el 2013. Que s'hi podria trobar a faltar? Potser unes conclusions? Les supleix una introducció en la qual l'autor explica les raons de l'empresa i les diverses parts que componen el llibre. Modestament, hi diu que el seu treball no ha sigut sinó un «acarreo de materiales, laboriosamente acumulados a lo largo de muchos años de búsqueda y contraste, y unas consideraciones que a veces pueden ser personales, muy personales».

A moltes d'aqueixes qüestions, encara que referides únicament al costat *nacional*, com la *movilizació patriòtica* en suport dels revoltats, dediquen Comín i Martorell un capítol del seu llibre, dins de l'anàlisi de la hisenda pública franquista durant el període d'autarquia. També en aquest cas ens trobem amb un llibre que és el final precipitat d'una sèrie d'anys de treball, marcats per diferents investigacions, que van anar convergint cap a un interès compartit per la Guerra Civil i les conseqüències d'aquesta. El títol, si se'm permet, no fa honor al contingut, perquè les hipòtesis de partida i les conclusions mostren una ambició que va més enllà del que caldria esperar d'un estudi sobre la hisenda pública. La col·laboració de dos autors que provenen d'especialitats historiogràfiques diferents –la història econòmica i la història política– és, sens dubte, una de les raons de l'originalitat de l'obra, que respon al que afirmen en la introducció: que la Hisenda Pública està a cavall entre l'economia i la política, i que per entendre-la és imprescindible combinar els instruments d'anàlisi de totes dues.

Hi ha unes altres dues raons que contribueixen a aquesta originalitat. La primera és l'àmplia concepció que tenen del que s'ha d'entendre per estudi de la hisenda pública, en la qual, en l'opinió dels autors, s'hi han d'incloure les idees, el comportament dels ministres del ram analitzat al context d'un sistema polític determinat, els processos d'elaboració i posada en marxa de la legislació i de les polítiques públiques, el paper de les institucions i la utilització de tots els instruments d'intervenció de l'Estat, etc., i les implicacions socials i polítiques de tot això. Aquesta concepció de la hisenda pública els obliga a allargar el període habitualment considerat com d'autarquia en la història econòmica d'Espanya. Per a Comín i Martorell, les arrels –i també l'origen de la descoordinació interna– s'han de buscar en la Guerra Civil, i, d'altra banda, la pluralitat d'instruments i polítiques públiques que incorpora els porta a estendre l'autarquia, com a mínim fins a 1957 i, per a uns certs aspectes, fins a passat el 1960, perquè els diferents instruments de la política autàrquica es van abandonar de manera oportunista en moments diferents. Aquest doble eixamplament fa d'aquest llibre, més enllà de l'anàlisi exhaustiva de la hisenda pública i de la reconstrucció de les sèries d'ingressos i despeses que inclouen els anys de la guerra, una contribució important a la història econòmica, social i política d'Espanya entre 1936 i 1960. Tot això es recolza en una pluralitat de fonts: una bibliografia exhaustiva, però també la documentació conservada als arxius del Ministeri d'Hisenda, del Banc d'Espanya, de les Corts i de l'Administració general de l'Estat.

El llibre té dues parts. Els sis primers capítols mantenen un ordre cronològic, mentre que els quatre següents el tenen temàtic per a tot el període analitzat. El primer capítol està dedicat a la hisenda durant la Guerra Civil, el segon, a una explicació de l'ideal autàrquic en el seu context internacional, i els quatre següents a les polítiques desenvolupades pels quatre ministres successius: José Larraz, Joaquín Benjumea, Francisco Gómez de Llano i Navarro Rubio. D'aquesta primera part, se'n podria destacar, en primer lloc, la corroboració de la complexitat de la qual parlava Sánchez Asiaín per a la Guerra Civil: la dificultat per reconstruir una hisenda pública amb el país dividit en dos i dins del procés de creació del nou Estat; la separació consegüent, en molts casos, dels contribuents i les bases tributàries d'aquest, i l'entorpiment de qualsevol tasca recaptatòria; la insuficiència d'aquesta i la necessitat de recórrer a altres fonts d'ingressos de caràcter extraordinari (col·lectes, subscripcions, requises, confiscacions, etc.) i la creació de nous tributs per finançar la beneficència, l'assistència pública i les necessitats dels combatents. Molts d'aquests tributs van ser creats per dirigents d'ordre públic i membres de la Falange que van iniciar així una constant de tot el període: l'assumpció d'altres ministeris de competències tradicionalment assignades al d'Hisenda, com la instauració i gestió de taxes i tributs, l'emissió de deute o, finalitzada ja la guerra, el control sobre les divises. «La financiación de la Hacienda franquista durante

la guerra civil –escriuen– tuvo un claro sesgo ideológico. Los militares rebeldes castigaron a sus enemigos y premiaron a sus aliados», encara que resulte impossible mesurar la rendibilitat econòmica d'aquesta política repressiva, i encara que alguns dels premis –com la devolució a l'Església dels béns confiscats– van haver d'esperar al final del conflicte perquè l'objectiu principal de qualsevol ministre d'Hisenda d'un Estat en guerra és reunir recursos i no prescindir-ne.

La complexitat continua en els capítols següents. Per exemple, per la contradicció entre la voluntat d'incorporar l'economia espanyola a l'anomenat *Nou Ordre Econòmic Internacional*, el que Itàlia i Alemanya estenien per l'Europa, i uns ministres d'Hisenda que tenien molt més en comú amb els seus antecessors a la cartera al segle XIX i començaments del XX, és a dir, amb «el santo temor al déficit». L'anàlisi detallada de la tasca hisendística dels quatre ministres es converteix en oportunitat per a l'anàlisi d'un sistema polític, el del nou Estat, que malgrat el pretès caràcter totalitari, deixava esclertes més que suficients per a discrepàncies i enfrontaments. Els autors ho demostren, i no només amb el cas més conegut de José Larraz, que en les memòries es va preguntar per què no li havia presentat abans la dimissió a «este señor», que es pensava que havia de secundar «sus proyectos insensatos como un criado». Els dos ministres que li van seguir, Benjumea i Gómez de Llano, havien rebut fins ara una atenció escassa perquè els considerava poc menys que irrelevants entre la liquidació dels comptes de la Guerra Civil i l'intent de tornar a la legalitat pressupostària de Larraz i les reformes tributàries de Navarro Rubio. No obstant això, aquest període (1941-1957), diuen Comín i Martorell, no va ser una bassa d'oli hisendística, i per això decideixen detenir-s'hi perquè consideren tan important analitzar les propostes de reformes que van fracassar com abordar aquelles que van tenir èxit.

Per fer-ho, recorren a una font fins a eixe moment inexplorada: la documentació generada pels projectes de llei al seu pas per les Corts franquistes, una documentació menyspreada fins hui per les característiques d'una institució mancada de representativitat i de pluralisme. No obstant això, gràcies als debats a la comissió corresponent, a les memòries, als informes i a les cartes rebudes, es converteix en una font utilíssima per aprofundir en els conflictes d'interessos entre les anomenades *famílies* franquistes, així com en la manera en què s'adoptaven les decisions polítiques, és a dir, sobre la naturalesa i les pràctiques del règim franquista. Així, per exemple, d'aquest material es dedueix l'existència de dues visions sobre el sistema fiscal, una tradicional, i una altra més moderna que arribava a defensar la implantació de l'impost sobre la renda, com va ser el cas de José María Naharro, el primer professor universitari a col·laborar amb el Ministeri d'Hisenda després de la Guerra Civil. No obstant això, la reforma que va posar fi a l'autarquia va ser la de Navarro Rubio, el 1957, qui, segons diuen Comín i Martorell, era un home essencialment pragmàtic i dejú en idees tributàries acadèmiques, que va promoure més aviat un retorn al passat en tornar als convenis amb els contribuents –tot utilitzant els sindicats verticals– com a mitjà per millorar la recaptació i posar fi al frau fiscal.

En resum, aquesta primera part del llibre no és solament una història dels projectes hisendístics i dels protagonistes d'aquests, sinó que ofereix una informació de primer ordre per comprendre com es va construir eixe nou Estat, i per mesurar el que, lluny de tenir de «nou», tenia de tradicional, d'una banda, i d'obstacle que va impedir Espanya incorporar-se al desenvolupament d'un Estat del benestar que iniciava el camí als països del nostre entorn, després del final de la Segona Guerra Mundial. Per això resulten una font inapreciable els últims capítols del llibre, de caràcter temàtic, sobre el comportament dels diferents àmbits de l'economia pública al llarg de tot el període considerat: el sistema tributari i els ingressos, la despesa, el déficit i el finançament a través dels recursos del Banc d'Espanya i del deute públic, les assegurances socials, les hisendes locals, i l'empresa pública. Des del

punt de vista quantitatiu, una de les aportacions més importants, gràcies també al treball d'arxiu, és la reconstrucció de les sèries d'ingressos i despeses durant la Guerra Civil, la qual cosa permet els autors presentar sèries ininterrompudes des de 1929 fins a 1957. Des del punt de vista qualitatiu, en cadascun d'aquests capítols s'aborden qüestions que contribueixen a dibuixar la imatge de l'Espanya de la postguerra: les dificultats de tota mena per abordar el problema del frau; la inexistència d'una política monetària, subordinada, en qualsevol cas, als objectius autàrquics; les conseqüències socials –injustícia fiscal– i econòmiques –insuficiència tributària; les obres públiques fetes mitjançant el treball forçós, o el caòtic «sistema de seguretat social», consistent en una combinació d'institucions benèfiques desenvolupades per la Falange o l'Església catòlica, que res tenien a veure amb el reconeixement de drets socials, juntament amb les assegurances incipients de l'Institut Nacional de Previsió o les Mutualitats dels sindicats verticals; l'organització –amb insuficient finançament i rigideses insuperables– de les hisendes locals, o l'Institut Nacional d'Indústria com a principal instrument d'industrialització autàrquica.

Al llibre de Comín i Martorell sí que hi ha unes conclusions o, millor dit, un epíleg sobre les conseqüències de la política econòmica de l'autarquia. És, en realitat, un balanç quantitatiu (depressió del PIB, crisi de subsistències i fam, crisi industrial, desequilibri a la balança de pagaments) i qualitatiu de la política d'autarquia les causes de la qual els autors resumeixen així: «la gran depresión de la posguerra en los años cuarenta fue creada por la estrambótica política económica del general Franco. Como trágico remedo de la retórica imperial del franquismo, que se miraba orgulloso en el espejo deformante de la España de los Austrias, el resultado de esas políticas de la autarquía fue una crisis económica que recordaba la decadencia económica y política de los tiempos de Felipe IV, en la profunda depresión del siglo XVII». Una autarquia buscada per Franco des de 1937, determinada per esdeveniments interiors, no imposada des de fora; una anomalia, els errors de la qual van ser comesos a consciència, i que es va prolongar més enllà de 1945 només pels avantatges que Franco pretenia traure de l'aïllament exterior amb la finalitat de controlar políticament el país.

Mercedes CABRERA
Universidad Complutense de Madrid